

Яблунівська Тетяна Євгенівна
(1972 р.н.). Закінчила з відзнакою історичний факультет МДПІ у 1994 р. Асистент Миколаївської філії НаУКМА. Навчається в аспірантурі Київського Національного економічного університету. Досліджує історію та історіографію масонства в Україні в XIX - XX ст.

Масонство в Україні та його вплив на соціально- політичні процеси (1900 – 1920 рр.)

У масовій свідомості масонство або франкмасонство (від французького “вільний муляр”) з давніх-давен асоціюється з чимось таємничим, могутнім та навіть змовницько-підозрілим. Слід зауважити, що різка поляризація, яка протягом століть проявляється в ставленні до масонства, ґрунтується або на легендах, або на антилегендах. Самі ж масони скупі на роз’яснення. У всякому разі вони не поспішають ліквідувати “білу пляму”, що утворилась у громадській думці стосовно ряду аспектів їх руху. Інтерес до цього загадкового братства – це факт соціальної психології сучасного суспільства. Після тривалої смуги заборон та настанов його тягне до всього таємничого, того, що знаходиться за межами раціонального світосприйняття.

Майже всі дослідники масонства, як його апологети, так і непримиренні завзяті супротивники, сходяться на тому, що рух “вільних мулярів” завжди був, є і буде елітним, загадковим, неоднозначним та суперечливим соціальним явищем, що в своїх колах об’єднує людей дуже різної духовної й політичної орієнтації.

Так зване “споглядальне” франкмасонство виникає 24 червня 1717 року в Англії, коли в Лондоні було створено першу Велику Ложу. Декількома роками пізніше з’явилася “Конституція” масонства, що належить перу Дж. Андерсона. Відтоді “королівське мистецтво” (так масони називають свою діяльність) поширюється в багатьох країнах. Загалом масонство можна окреслити як релігійно-етичний та філософський рух, до якого належать передусім елітні верстви суспільства. По духу первісному масонству чуже заняття політичними питаннями. Проте за свою історію воно дуже часто ставало причетним до суспільно-політичних подій як радикального, так і консервативного спрямування.

Історія руху “вільних мулярів” засвідчує, що він неодноразово використовувався різними, часто антагоністичними політичними групами для вирішення національних проблем своїх країн. Якщо на світанку своєї історії масонство становило певну сукупність релігійно-етичних понять, то поступово воно стає лише найзагальнішою формою, наповненою різним змістом, який визначався передусім характером суспільства, в

якому масонство пустило своє коріння [1]. На підтвердження цієї думки можна навести приклади США, Франції, Італії, Німеччини, країн Латинської Америки тощо. Схожа ситуація склалася й в Україні протягом XIX-XX століть. Україна, яка тривалий час не мала власної державності, створила, певною мірою, особливе відгалуження масонського руху.

Уже близько 100 років у середовищі правих політичних груп ходить легенда про масонство як головного закулісного інспіратора й керівника революційних подій початку XX століття. Не так давно це питання знову було витягнуто на поверхню, і тепер навколо нього вирують гострі політичні пристрасті, які й досі не вгамувалися. Сформований ще наприкінці минулого століття стереотип сприйняття масонських лож як організаційної основи всевітньої “жидомасонської змови” і тепер є вельми важливим політичним аргументом багатьох популістських організацій.

Навіть при поверховому огляді есендєвської періодики останніх років ми можемо знайти звинувачення “Великої Ложі України” в тому, що вона за допомогою іноземних грошей мала намір нав’язати “російській території” (мається на увазі Україна) “антируський правлячий режим”. Доказом цьому, на думку Олега Платонова, є той факт, що з 1919 р. головою “Великої Ложі України” та водночас одним із лідерів Директорії був “старий масон, зрадник **російського** (виділено *авт.*) народу, С.В.Петлора” [1]. А окремі російські неосошівністи взагалі вважають “саму українську націю виявом масонської інтриги” [2].

На думку прихильників войовничого націоналізму, “масонерія” чи “інтернаціональна мафія”, починаючи з “соціалістуючих батьків народу” Грушевського, Винниченка, Петлори, “має намір посісти глобальний контроль шляхом соціалістичних перемін і комуністичних революцій” [3].

На думку автора даної роботи, з наведених вище прикладів цілком зрозуміло, чому новітні “ультра” як правого, так і лівого гатунку, надають неабияке значення революційним подіям 1917–1920 рр. в Україні. Головну причину поразки визвольних змагань українців у цей період вони вбачають у приналежності до лав масонської організації керівників Центральної Ради, гетьманату, Директорії, які, за їхнім твердим переконанням, виконували вказівки “антиукраїнського” масонського центру, який зорганізував СРСР, ООН, ЮНЕСКО та інші жидомасонські витвори з метою остаточного “знівелювання” націй [4].

Звичайно, такі настрої не роблять погоди в суспільстві. Однак антимасонські ремствування з приводу того, що “масони вже згубили Росію і взялися за Україну”, можуть, як і будь-який інший різновид екстремістського націоналізму, суттєво ускладнити процеси державотворення й демократизації у посткомуністичній країні [5].

Автор вважає за доцільне проаналізувати дані різних джерел та погляди дослідників цього питання й, узагальнивши їх, висловити своє, можливо суб’єктивне, бачення цієї проблеми.

Кінець XIX – початок XX століття позначився пожвавленням масонського життя в Україні. Дослідники цієї проблеми, наприклад, польський історик Людвік

Хасс, говорять про “відродження”[6] руху “вільних мулярів” у Російській імперії, а почасти й в Україні.

Слід зауважити, що Україна мала певні вільномулярські традиції. Протягом XVIII–XIX століть тут існувало чимало масонських осередків (тобто лож). До їх складу входили визначні громадські, культурні та політичні діячі, наприклад, І.Котляревський, С.Волконський, фундатор “Малоросійського Таємного Товариства” В.Лукашевич. 1822 року наказом Олександра Першого масонство в Російській імперії було заборонено [7].

Але за чутками, які були вельми поширені серед елітних верств української громадськості кінця XIX – початку XX ст., ложі не припиняли своєї діяльності, а лише стали краще приховувати сліди свого існування. Проте слід відзначити, що вагомим підтвердженнь цього факту поки що не знайдено.

XIX століття – це час, коли панував прагматизм та раціоналістичний погляд на хід історичного процесу і подій взагалі. Трансформації, яких зазнала масова свідомість, не обійшли стороною й рух “вільних мулярів”. Чутливо реагуючи на зміни у суспільстві, масонство виокремлює з себе новий напрямок, який можна назвати “політизованим масонством”. Найвпливовішим із таких радикальних масонських об’єднань (тобто об’єднань) був і є “Великий Схід Франції”, який постав 1877 р. [8]. Саме з ним пов’язане відродження масонства в Російській імперії після революційних подій 1905 року.

Україна теж не знаходилась осторонь від загального процесу політизації мас. На зламі століть на зміну аполітичному культурництву українофілів прийшли активні політичні спрямування. За визначенням Романа Шпорлюка, український національний рух вступає до своєї третьої – політичної – стадії [9]. На думку автора, саме в рамках загального процесу українського національно-державного відродження слід розглядати й історію масонського руху на українському терені.

На думку сучасного філософа О.Забужко, український народ вступив у XX століття відносно слабо класово диференційованим, тому що в умовах бездержавності горішні класи, як традиційні (шляхта), так і нововиниклі (буржуазія), раз у раз протягом XVIII–XX століть рекрутувались у структуру панівної нації [10]. Не було винятком й таке громадсько-політичне явище, як масонство. Значна кількість українців протягом вказаного періоду входила до російських лож.

Поновлення масонства тісно пов’язано з суспільно-політичною ситуацією як в Україні, так і в Російській імперії взагалі. Початок XX століття в Росії позначився дуже швидким зростанням політичного визвольного руху. На міжреволюційний період 1905-1917 років припадає нова хвиля активізації масонства. На думку автора, він розвивався у двох напрямках, які значною мірою віддзеркалювали особливі, характерні лише для України умови громадсько-політичного життя.

Перший напрям масонства на українському терені репрезентують ложі, створені в рамках “відродженої” загальноросійської масонської організації, яка згодом отримала назву “Великий Схід народів Росії”. Відродження “справжнього” масонства в Російській імперії історики пов’язують з ім’ям відомого вченого, проф. Максима Ковалевського. Наприкінці XIX ст. в

Парижі в рамках “Великого Сходу Франції” діяли ложі російських емігрантів “Космос” і “Гора Сінай” [11]. Політична активність цього масонського об’єднання імпонувала не лише радикально-демократичним верствам французької громадськості, зазначає дослідник російського масонства Борис Ніколаєвський, саме вона привернула до нього посилену увагу російської ліберальної інтелігенції [12].

Вагомим чинником, що сприяв поновленню діяльності масонських лож у Російській імперії, стала бурхлива революція 1905 року. Жовтневий маніфест привів до вибухового поживлення діяльності раніше заборонених політичних та громадських організацій, у тому числі й українських. На думку М.Ковалевського, масонство могло стати зручним засобом для згуртування до купи політичних діячів ліберальної опозиції самодержавству та сприяти виробленню ними спільної позиції, компромісу з найважливіших питань сучасності.

У липні 1908 року члени французьких лож на чолі з Ковалевським та емісари “ВСФ” Сеншоль і Буле офіційно затвердили ложі “Відродження” у Москві та “Полярної Зірки” у Петербурзі. Про це свідчать документи, введені в науковий обіг Борисом Елькіним [13]. Через деякий час “Полярна Зірка” виділила капітул, який отримав право самостійно відкривати нові ложі, які незабаром поширилися й в Україні [14]. У 1909 році була заснована ложа “Київського Світанку”, а через певний час у Києві працювали вже три ложі. У 1908 році розпочав свою роботу масонський осередок в Одесі, наступного року – в Харкові. Також є дані про відкриття лож у Полтаві, Катеринославі, Вінниці, Чернігові [15].

На рубежі 1909–1910 років у розвитку масонства стався злам, причиною якого стали чутки та підозри ряду братів щодо зв’язку деяких членів лож з царською таємною поліцією (“охранкою”) [16]. Результатом цього, робить висновок Натан Сміт, стало “засинання” (за масонською термінологією – тимчасове припинення діяльності, закриття) лож, яке було використане для перебудови всієї системи. “Реконструкція” торкнулася не лише членського складу лож, але й їх структури, зв’язків, програм тощо [17]. Одним із чинників, що обумовив “реконструкцію”, став прихід до керма організації нової, більш радикальної генерації так званих “молодих” масонів (наприклад, М.Некрасова, О.Керенського, О.Коновалова, О.Гальперна), які прагнули суто політичних цілей та завдань й воліли позбавитися “баласту” традиційної обрядовості [18].

Вибрані члени колишньої організації з конспіративних міркувань були згруповані в нові ложі, які нараховували не більш як 10-12 осіб. Члени одного осередку не знали членів інших, не велись протоколи засідань, був розірваний зв’язок з Парижем. Біля керма організації стояла Верховна Рада, а всі стосунки поміж ложами відбувалися через “венераблів” (голів лож) та секретаря Верховної Ради [19]. Організація відмовилася від обрядів, одягу, символіки, до неї приймалися жінки (наприклад, Катерина Кускова), що також не співпадало з масонською традицією. Нова організація була більш молодою за віком, більш демократичною за соціальним складом, більш лівою за політичними уподобаннями.

Однак, незважаючи на більший радикалізм, як “старі”, так і “молоді” масони були однодумцями в одному питанні: вони боялися “русского бунта –

бессмысленного и беспощадного” [20]. Тому головне завдання цієї гілки масонства, попри всі реорганізації, залишилось незмінним: координація дій опозиційних груп для встановлення парламентсько-демократичної системи правління за західноєвропейським зразком, яка б спиралася на глибинні (чи не зовсім) соціальні реформи. Тому заради тактичних завдань питання стратегічної мети (заміна монархії республікою, а імперії – федерацією) було залишено відкритим.

Офіційне запровадження незалежної масонської організації, повідомляє секретар Верховної Ради О.Гальперн, сталося на конвенті 1912 року, який проходив у Москві. Тоді вона й отримала назву “Великий Схід народів Росії”, але прийом нових членів і надалі відбувався від імені “Великого Сходу Франції” [21]. Головний акцент у діяльності нової організації, стверджує російський історик Д.Андрєєв, був поставлений на “інсталяцію” (за масонською термінологією – заснування, відкриття) нових лож, у яких передбачалося зосередити основну роботу по оформленню коаліції поступових сил та міжпартійному інформаційному обміну [22].

Організацію 1912–1917 рр. більшість з дослідників та навіть самі члени лож (наприклад, М.Некрасов та О.Керенський [23]), не вважають за “регулярну”, тобто справжню масонську організацію. Враховуючи вище наведені факти, Л.Хасс вважає, що масонські ложі 1912–1917 років не належали до “справжніх”, тому що не були організаційно підпорядковані “Великому Сходові Франції”. На підтвердження своєї думки вчений наводить дані про те, що “Великий Схід народів Росії” не був запрошений на Паризьку Конференцію масонських об'єднань Союзних Націй (січень 1917 р.) [24]. На думку американського історика Натана Сміта, дана організація була “значно більше політичною конфедерацією, яка використовувала масонський стиль, ніж справжнім франкмасонським союзом” [25]. Борис Елькін розглядає Ложі як “політичні асоціації, які називали себе масонськими, але незалежно від класифікації не мали нічого спільного з масонством” [26], а московський історик Данило Андрєєв вказує на “створення надпартійного інформаційного центру” [27].

Протилежної точки зору дотримується відомий літературознавець Ніна Берберова. Вислови О.Керенського та К.Кускової на користь “нерегулярності”, карбонарського (тобто змовницького) характеру організації вона називає “черговим масонським камуфляжем” [28]. Такої ж точки зору дотримується петербурзький історик В.Старцев [29].

Однак незалежно від того, який характер “регулярний” чи “карбонарський” мав “Великий Схід народів Росії”, він відрізнявся від звичайних масонських організацій, і це не лише полегшувало існування масонства в нелегальних умовах, але й сприяло поповненню його раціонально мислячою інтелігенцією. Слід відзначити, що завдяки підозрілому ставленню самодержавства, справжнє масонство не зовсім підходило для російської та української дійсності, в Російській імперії початку ХХ століття масонство могло існувати лише як політична організація з тим чи іншим політичним обличчям [30].

Саме тому, на думку автора даної роботи, після поразки революції 1905-1907 років, коли царат розігнав

“рожеву” Другу Думу, найбільш далекозорі суспільні сили намагаються знайти вихід із скрутного становища та запобігти хаосу. Більшість членів лож належала до поміркованого крила опозиційного руху, вони не розуміли й боялися революційних потрясінь, нової “разінщини” чи “пугачовщини”, які, на їх думку, могли вщент зруйнувати країну, втягнути її у безодню хаосу. Ліберали прагнули реформ та повалення самодержавства, але вони намагалися домогтися своєї мети не засобами революцій, повстань та збройних виступів, а мирними, “цивілізаційними” шляхами.

Узагальнивши дані численних джерел, автор дійшов висновку, що головну причину своєї поразки у боротьбі з самодержавством ліберальна опозиція вбачала у відсутності єдності в своїх рядах та в ізоляваності від співзвучних європейських течій. Спроби прямих узгоджень (наприклад, кадета В.Обнінського з соціал-демократами Ф.Даном та Г.Плехановим у травні 1908 року [31]) зустрічалися з недовірою, тому необхідні були нові форми. На нашу думку, масонська організація, звільнена від деякої аморфності та обрядовості, з її традиціями братських стосунків між членами, суворої конспірації краще за все підходила для цієї мети. Автор погоджується з висновком Д.Андрєєва, що побудована за принципом поза- й надпартійного об'єднання широкого спектру опозиційних сил, масонська організація “Великого Сходу народів Росії” сприяла кращому порозумінню та виробленню компромісу з найактуальніших питань між прогресистами та лівими кадетами, з одного боку, та соціал-демократами (меншовиками) – з іншого [32]. Головною ідеєю цієї організації стала ідея коаліції поступових сил, а головним завданням – не допустити стихійного вибуху, анархії, в умовах якого до влади можуть прийти екстремістські сили.

Відзначимо, що українські ложі грали помітну роль у “Великому Сході народів Росії”. Секретар Верховної Ради цієї організації Олександр Гальперн вказує, що окрім Петербурга місцева Рада була лише в Києві, а для цього потрібно було мати в місті не менш як п'ять лож [33]. Це, на думку автора, говорить про значне поширення лож цього об'єднання в Україні. Ще одним свідченням на користь того, що українські масони мали певний вплив в організації, є той факт, що назва “Великий Схід народів Росії”, яка в певній мірі вказувала на майбутнє федеративне спрямування державного устрою, була прийнята на конвенті 1912 року за вимогою “українців” М.Грушевського та його прихильників, які в іншому випадку відмовлялися увійти до новоствореної організації [34]. Членами українських лож були, значною мірою, інтелігенти, представники “вільних професій”. Серед них ми зустрінемо думських діячів І.Полторацького та С.Іванова, адвоката Д.Григоровича-Барського, істориків М.Грушевського та М.Василенка, літературознавця С.Єфремова, земських діячів Ф.Штейнгеля та А.В'язлова, публіцистів Ф.Матушевського та А.Ніковського, а також багатьох інших. Силу масонів, відмічає В.Старцев, перш за все становила політична вага та діяльність кожного окремого “брата”, однак після вступу до товариства роль кожного значно збільшувалася зв'язками та впливом усієї громади [35].

До другого напрямку слід віднести масонські

осередки, що входили до складу Закону Мартіністів (наприклад, Ложі “Нарцису” та “Святого Андрія Первозваного” в Києві). Цей напрямок вільномурарського руху, вважає Л.Хасс, можна більш-менш точно називати “українським” масонством [36]. Саме з ним дослідники пов’язують імена гетьмана Української держави Павла Скоропадського, його особистого секретаря, адвоката Сергія Маркотуна, отамана УНР Симона Петлюри [37]. Але це тема окремої розмови.

Отже, підсумовуючи викладене вище, можна погодитися з В.Кравцовим й О.Оглобліним, що незважаючи на прокламовану аполітичність масонського братства, ложі нерідко “були використовувані для ширення вільнодумства і для конспірації опозиційних рухів проти пануючого ладу” [38]. Автор хоче зазначити, що характер масонського руху в Україні обумовлювався її своєрідними політичними та національно-культурними умовами. Протягом 1900 – 1920 років тут діяли ложі двох, незалежних один від одного масонських осередків: Закону мартіністів і “Великого Сходу народів Росії”.

Слід зазначити, що ані прибільшувати вплив масонів на суспільно-політичне життя та їх роль у революційних подіях 1917-1920 років, як це робить Микола Яковлев [39], ані применшувати, як І.Мінц й А.Аврех [40], гадаю, не треба. Завдання, поставлені масонством перед собою, – коаліція, порозуміння, пошуки компромісу, обмін інформацією, об’єднання для спільної боротьби з царатом – вони виконали. Зрозуміло, що швидкий плин революції, зростання антагонізмів, боротьба за лідерство в суспільно-політичному русі завдали смертельного удару масонству. Старі зв’язки ще грали свою роль, але яка-небудь організована координаційна робота в 1919-1920 роках вже не проводилася. Калейдоскопічні зміни влади на терені України не сприяли ані роботі братства, ані його існуванню взагалі. За словами харківського масона Якова Рубінштейна, “свіча все ще мерехтіла, але що важило її полум’я серед постійних спалахів блискавок” [41].

Література

1. Крижановська О. Історія масонства в дисертаційних працях слухачів Київської духовної академії // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 87-88. Платонов О. Масонский заговор в России (1731 – 1995) // Наш современник. – 1996. – № 3. – С. 194.
2. Плющ Л. Ім’я їм – легіон // Сучасність. – 1993. – №5. – С. 82.
3. Гайдар В. Про небезпеку масонської інфільтрації нашого життя // Горнило. – 1991. – № 5. – С. 3.
4. Гайдар В. Про небезпеку масонської інфільтрації нашого життя. – С. 2-3.
5. Плющ Л. Чи має перспективи український фашизм? // Сучасність. – 1993. – № 3. – С. 138, 149.
6. Hass L. Ambicje, rachuby, rzeczywistosc: Wolnomularstwo w Europie Wschodniej 1905 – 1928. – Warszawa, 1984. – P. 57 – 59.
7. Докладніше див.: Єфремов С. Масонство на Україні // Наше минуле. – 1918. – № 3. – С. 3 – 16.
8. Докладніше про радикалізм цього об’єднання див.: Соловьев О.Ф. Международно-правовая доктрина масонства: к истории становления // Московский журнал международного права. – 1995. – № 2. – С. 74.
9. Повну класифікацію національних рухів див.: Szporluk R. Communism and Nationalism: Carl Marx vs Friedrich List. - N.-Y., 1988. – P. 157 – 158.
10. Забужко О. Українство як філософська проблема на сучасному етапі // Слово і час. – 1992. – № 8. – С. 32.
11. Замойський Л. За фасадом масонського храму: Взгляд на

- проблему. – М., 1990. – С. 247.
12. Николаевский Б.И. Русские масоны и революция. – М., 1990. – С. 18.
  13. Elkin B. Attempts to Revive Freemasonry in Russia. // The Slavonic and East European Review. – 1966. – Vol. 44. – № 103. – P. 467.
  14. Бебутов Д. Русское масонство XX века. – В кн.: Николаевский Б.И. Русские масоны и революция. – М., 1990. – С. 131-133.
  15. Николаевский Б.И. Русские масоны и революция. – С. 67, 142-143; Єфремов С. Про масонство в Україні // Народна газета. – 1995. – № 16. – С.5.
  16. Николаевский Б.И. Русские масоны и революция. – С. 153-156.
  17. Smith N. Political Freemasonry in Russia, 1906-1918: A Discussion of the Sources // The Russian Review. – 1985. – Vol. 44 (April). – № 2. – P. 158.
  18. Николаевский Б.И. Русские масоны и революция. – С. 21-23.
  19. Хасс Л. Русские масоны первых десятилетий XX века. – В сб.: Историки отвечают на вопросы. – М., 1990. – Вып. 2. – С. 146 – 147.
  20. Николаевский Б.И. Русские масоны и революция. – С. 34.
  21. Интервью А. Гальперна Б. Николаевскому. – В кн.: Николаевский Б.И. Русские масоны и революция. – М., 1990. – С. 53, 55.
  22. Андреев Д.А. Эволюция политической доктрины русского масонства 1906-1917 гг. // Вестник Московского Университета. – Серия 8. История. – 1993. – № 4. – С. 6.
  23. Див.: Яковлев Н.Н. 1 августа 1914. – М., 1974. – С. 230; Керенский А.Ф. Россия на историческом повороте. – М., 1993. – С. 61 – 62.
  24. Хасс Л. Еще раз о масонстве в России начала XX века // Вопросы истории. – 1990. – № 1. – С. 31.
  25. Smith N. Political Freemasonry in Russia, 1906-1918. – P. 158.
  26. Elkin B. Attempts to Revive Freemasonry in Russia. – P. 472.
  27. Андреев Д.А. Эволюция политической доктрины русского масонства 1906-1917 гг. – С. 7.
  28. Берберова Н. Люди и ложы. Русские масоны XX столетия. – М., 1997. – С. 14.
  29. Старцев В.И. Русские масоны XX века. // Вопросы истории. – 1989. – № 6. – С. 21.
  30. Николаевский Б.И. Русские масоны и революция. – С. 21.
  31. Соловьев О.Ф. Масонство в России. // Вопросы истории. – 1988. – № 10. – С. 14-15.
  32. Андреев Д.А. Эволюция политической доктрины русского масонства. – С. 3.
  33. Николаевский Б.И. Русские масоны и революция. – С. 62.
  34. Интервью А. Гальперна Б. Николаевскому. – В кн.: Николаевский Б.И. Русские масоны и революция. – М., 1990. – С. 54 – 55.
  35. Старцев В.И. Русские масоны XX века. – С. 48.
  36. Hass L. Wolnomularstwo ukraińskie (do rewolucji lutowej 1917 R.) // Studia z dziejow ZSRR i Europy Srodkowej. – 1981. – T. XVII. – S. 43.
  37. Hass L. Wolnomularstwo ukraińskie 1917-1921 // Studia z dziejow ZSRR i Europy Srodkowej. – 1983. – T. XVIII. – S. 79; Бегун В.Я. Рассказы о “детях вдовы”. – Минск, 1986. – С. 100.
  38. Енциклопедія українознавства (за ред. В. Кубійовича). – Львів, 1994. – С. 1487.
  39. Яковлев Н.Н. 1 августа 1914. – М., 1974.
  40. Аврех А.Я. Масоны и революция. – М., 1990; Мінц І.И. Метаморфозы масонской легенды // История СССР. – 1980. – № 4. – С. 107 – 122.
  41. Цит. за: Старцев В.И. Русские масоны XX века. – С. 39.